

Konsten att göra vitt till svart

Folkvett har givit Antroposofiska Sällskapet möjlighet att kommentera Staudenmaiers artikel. Följande tankar har formulerats av **Göran Fant**, waldorflärare, musik- och litteraturhistoriker med lång erfarenhet av den antroposofiska rörelsen.

DEN ANTROPOSOFI STAUDENMAIER beskriver är omöjlig att känna igen i min verklighet. Det jag lever i sedan fyrtio år är en verksamhet med öppna, aktiva människor som intensivt lever i sin samtid, uppmärksamma på det som händer i den intellektuella debatten och i konsten.

Jag möter antroposofiskt engagerade judar (när jag tänker efter påfallande många!), ugandier, indier, japaner, indianer. Jag möter ordföranden i USA:s antroposofiska sällskap, framstående professor i teoretisk fysik, god vän med Saul Bellow (som skrev sin nobelprisbok, *Humboldts gåva*, med antroposofi som viktigt tema – sett ur en intellektuell judes synpunkt). På våra möten berättar läkarvänner om sina forskningsresultat, en del publicerade i *The Lancet*...

I min waldorfskola undervisar jag barn av alla hudfärger. Vi har där livligt samarbete med en syskonskola i Soweto och ordnar dagsverken där eleverna samlar in pengar för att hjälpa den. Självfallet har eleverna mycket gymnastik och idrott (faktiskt betydligt mer än de flesta av sina vänner i den offentliga skolan). Självfallet sjunger och spelar de mycket modern musik, också pop och jazz. Dialogen mellan lärare och elever är varm och vänlig.

Mina kolleger och jag vet att karma inte innebär någon fatalism: den lär oss däremot att ta ansvar här och nu, se på varje elev med allvar, att försöka igen och igen när vi möter svårigheter.

Nazism? Jodå, Järnas antroposofiska miljö startades på trettioalet av centraleuropéer på flykt undan dess förföljelser, många av dem judar som med värme togs emot av de svenska antroposoferna. Knappast några entusiastiska anhängare av det nazistiska barbariet.

Högerextremister? Ja, det skulle vara han som efter en kort tid som medlem anmälde sitt utträde när han fick höra om ett stort antroposofiskt projektet kring världsreligionerna, där bl.a. muslimer och syrianska invandrare i Södertälje var aktiva deltagare.

Blind auktoritetstro?

**Järnas
antroposofiska
miljö startades
på trettioalet
av central-
européer på
flykt undan
nazismens
förföljelser,
många av
dem judar**

Bah, pojken vet inte vad han talar om. Det finns möjligen en och annan gammal "der-doktor-hat-gesagt"-kråka (sympatiska, varma människor ibland de också); men moderna, yrkesverksamma antroposofier tänker faktiskt själva, respekterar djupt och inspireras av Steiner men inser givetvis att de 75-100 år gamla texterna måste översättas till vår tid. Och att det naturligtvis finns ställen hos Steiner som har förlorat i aktualitet, ja som t.o.m. är problematiska – utan att det stör den stora, inspirerande helheten.

Rasism? Samma succé där som om han skulle komma in till ett sällskap moderna astrofysiker och påstå att de alla, fast de inte själva ens inser det, är anhängare av Ptolemaios geocentrism.

Redan utifrån elementär argumentationsanalys upptäcker läsaren den journalistiska populismen i Staudenmaiers stil, icke underbyggda insinuationer, halsbrytande deduktioner i en sådan omfattning att hans hätskheter knappast kan tas på allvar.

Konfronterat med fakta rasar hans resonemang totalt: tesen att det bakom den välputsade antroposofiska fasaden döljs ett ruttet källarsystem med stöveltramp och heilrop är helt ohållbar.

Inledningsvis två konstateranden:

1. Antroposofin är antiauktoritär, antirasistisk och antielitistisk. Fokuseringspunkten är den enskilda människans frihet och integritet, att detta finns hos alla oberoende av nation eller etniskt ursprung. Den klassiska tyska idealismens uppfattning av ett universellt broderskap är grunden och omfattar också exempelvis utvecklingsstörda – därav antroposofins pionjärinsatser för att ge dessa en värdig miljö med utgångspunkt i att varje människoöde

måste tas på allvar och att de som behöver hjälp måste mötas där de står. Detta började i en tid som totalt saknade förståelse för dessa människor och där nazismen istället ”löste” frågan med eutasiankampanjer

Utifrån denna frihet har alla människor tillgång till erfarenheter av den andliga världen. Känsla för konstnärliga kvaliteter och en moralisk livshållning är viktigare än intellektuellt skarpsinne, men tankeklarhet och avståndstagande från flummighet och svärmeri är fundamentalt – om dessa erfarenheter skall bli fruktbara.

2. Antroposofin är opolitisk. Däremot appellerar den till ett engagemang i samtidsproblem i en grad som inspirerar många medlemmar och människor intresserade av antroposofin till aktiv politisk insats. Där representerar de givetvis sig själva, inte antroposofin. Men tittar man på var dessa människor står hittar man ett brokigt mönster. Otto Schily som Staudenmaier nämner är numera socialdemokrat, i Sverige finns antroposofiskt engagerade människor i alla riksdagspartier (utom moderaterna), i några fall på framträdande platser. Generaldirektören för integrationsverket (centerpartist) har stark beröring med antroposofin och waldorfrörelsen – han har knappast fått sin post för något högerextremistiskt engagemang. Den antroposofiska ungdomsrörelsen har sedan sextiotalet arbetat intensivt med sociala frågor och miljöfrågor med vänster-centerinriktning. ”Högerkonservativ konsensus” kan man möjligen finna bland en del äldre tyska antroposofier – men det är ju faktiskt tillåtet.

Är nu detta en kosmetisk fasad för att dölja en stark eller rent av dominerande högerextrem verklighet? Några tyskar på trettioalet (vid närmare undersökning var de

flesta antingen inte nazister eller inte antroposofer) och några bisarra spöken från senare tid som den antroposofiska rörelsen radikalt tagit avstånd från skulle representera denna källare? *Folkvetts* läsare må ta ställning!

STAUDENMAIERS METOD

Staudenmaier avslöjar sig redan i inledningens beskrivning av Steiners Folksjälarnas mission som sägs vara besläktad med "Himmlers och Hitlers germanska myter".

Steiners huvudtes här är nämligen i själva verket (se förordet, många formuleringar i texten och inte minst slutorden) att visa hur det som är etniskt betingat redan nu (1910) har börjat förlora sin betydelse och snart kommer att göra det helt och hållet. Nutidens människor är till stor del och kommer att bli oberoende av sina etniska förutsättningar. I vars och ens individuella frihet ligger möjligheten till inre utveckling – utan etnisk begränsning. Det som förenar är det viktiga, inte det som skiljer.

Men 1910 blommar en nationalism som oroar Steiner.

Syftet blir därför också att betraktandet av de olika folksjälarna skall inspirera till självförståelse och ömsesidig förståelse mellan folken. Genom att förstå den inspiration som min folksjäl ger en del av mig skall jag förstå både den och de andra folksjälarna bättre. Därigenom kan jag nå ett globalt medvetande.

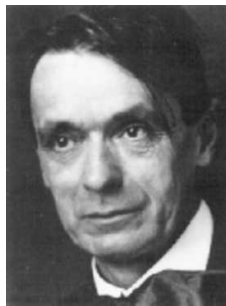
Det är knappast uppseendeväckande att framhålla att man inte upphäver skillnaderna mellan det vi nu kallar olika etniska traditioner genom att blunda för dem. Olikhet och lika värde är inte oförenliga. Vi vet alla att etniska olikheter i de flesta moderna sammanhang är helt oväsentliga, men också att det finns situationer där olikheter-

na är intressanta och andra där de skapar svåra spänningar. Steiner vill skildra den spirituella bakgrunden till dessa för att därigenom öka förståelsen för de olika folksjäälarnas nödvändighet i det internationella samspelet.

Det är alldeles riktigt att Steiner i de här föredragen talar om den germanska-nordiska underrasen. Vad Staudenmaier inte nämner är att till denna räknas också bl.a. engelsmän, fransmän, nordamerikaner och holländare (självklart också skandinaver). Men det är ännu mer fundamentalt att Steiner här oftast använder ordet ras synonymt med kulturrepok (historiskt) och kulturkrets.

Däremot använder Steiner inte beteckningen ariskt i denna bok (utom på ett ställe och parentetiskt). Den förekommer däremot i tidigare föredragscykler, dock med en helt annan innebörd än den senare fick i nazismen. Hos Steiner syftar den på fem historiska kulturer-epoker: Indisk, iransk-babylonsk, egyptisk, grekisk-romersk och nordiskt-germanskt.¹

Staudenmaier bryr sig alltså inte om de huvudpunkter där Steiner blir intressant och definitivt höjer sig över sin samtid. Hans gliringar mot antroposofier som försvarar Steiner utifrån tidsandan blir lite patetiska när man besinnar språkbruket i rasfrågan långt in på fyrtiotalet i läroböcker för folkskolan upp till universitetsnivå, uppslagsböcker (skall vi ordna en uppläsningafton?), förekomsten

*Steiner övervann
tidigt etnocentrismen,
hävdar Göran
Fant.*

av rasbiologiska institut också i Sverige. Ännu på 60- och 70-talen gick debatten het om den etnocentrism i antropologin som Steiner faktiskt i sak övervunnit i sin huvudtes redan på 10-talet fast Staudenmaier inte märker det.

Staudenmaiers förvrängning är häpnadsväckande oseriös.

Det blir tydligt var skon klämmer – han har helt enkelt inte läst boken! Han bluffar, antagligen med utgångspunkt från något tendentiöst referat hämtat från antroposofihetsarna!

Alternativt har han läst boken som gymnasisterna förr (inte jag!) läste Henry Miller: pang fram till de blöta sidorna. Det vill säga Staudenmaier bladdrar irriterat förbi alla krångliga beskrivningar av änglar, hierarkier, eterkroppar, nordisk mytologi, globalt broderskap (svammel tycker han, och *alldeles* för långt), för att nå fram till några blöta sidor med ”ras”, ”nordiskt-germanskt” etc.

En nyckel till förståelse av Staudenmaier finner man i att han inte (med få undantag) citerar Steiner direkt utan via andra antroposofikritiker. Dessa har (med utgångspunkt från en kampanj startad av EAP) kolporterat några av de Steiner-citat han åberopar. Deras skrifter har i varv på varv bemötts i antroposofiska publikationer, men liksom i alla hetskampanjer är strategien att inte ge upp, utan envetet upprepa de vederlagda påståendena. Alltid fastnar något. Samma metod som förintelseförnekarna tillämpar!

STEINERS ANTIRASISM

De här steinerska ståndpunkterna är inte unika för folksjälscykeln. Redan i de första framställningarna i ämnet framhålls detta.² Entydigast formuleras den antirasistiska

hållningen 1917 i *Der Sturz der Geister der Finsternis* där resonemanget sammanfattas bl.a. i följande: ”En människa som idag talar om ras- nations- och stamgemenskaper som ett ideal, beskriver impulser som för till mänsklighetens nedergång (...) genom ingenting kommer människan att hotas starkare av förfall som när ras-, folk- och blodsideal sprids vidare” (26/10 1917).

Liksom nazismen och många andra konstnärliga, politiska, ideologiska grupper, intresserade sig antroposofin för mänsklighetens olika etniska grupper, för världen som helhet. Staudenmaier har bara inte uppmärksammat den lilla detaljen att antroposofin liksom tänker radikalt tvärtom. *Där Hitler ville världserövring, krig, folkmord, förakt, hat, där sökte Steiner förståelse, samverkan, respekt, kärlek.*

För Staudenmaier är denna skillnad för liten att ens noteras.

Steiner är alltså långt före sin tid. Han bröt inte bara med ”den bildade allmänhetens” fördomar, utan också med de ockulta rasistiska traditioner som fanns i kretsen kring den teosofi han från början framträdde i.

Det finns alltså ingen rimlig läsning av Steiner som ger stöd för någon form av rasism.⁶

ETT TERMINOLOGISKT OCH ETT ONTOLOGISKT PROBLEM

Men det måste medges att det finns ett problem med Steiners och senare antroposofers framställning. Slarvigt lästa och utan blick för resonemangens helhet och dåtidens språkbruk kan karaktäristikerna av olika etniciteter uppfattas felaktigt och pejorativt. Det är dessvärre sant att enstaka antroposofer har läst Steiner lika egendomligt

som exempelvis Staudenmaier och hans kolleger i anti-anthroposofikampanjen.

De ca 90000 sidorna i *Steiner Gesamtausgabe* är helt dominerade av föredrag, ofta med stark ad-hoc-karaktär. I talsituationen låg implicit att bestämda människor befann sig bland åhörarna och adresserades (utan att det framgår i den nedstenograferade och av Steiner ej korrigerade texten), konkreta aktuella dagshändelser fanns i publikens medvetande men inte i vårt. När han t.ex. 1924 kritiserar att svarta stationeras i Europa syftar det på en serie då mycket omtalade, möjligen överdrivna, övergrepp av svarta soldater på tyskor i Ruhrområdet – de hade stationerats av den franska ockupationsmakten. Hans formulering är otrevlig eller värre, men ger naturligtvis ingen modern antroposof anledning till ifrågasättande av svart immigration i Europa idag.

I nedteckningen försvann också viktiga nyanser (ironiska betoningar, humoristiska tonfall etc.). Särskilt gäller detta föredragen i GA 149: spontana, oförberedda svar på frågor som ställdes av de närvarande arbetarna vid Goetheanumbygget. Här finns mycket levande och intressant men också mycket bisarrt, det förnekar nog ingen. Att grunda ett omdöme om antroposofin på detta bisarra är lika absurt som det bisarra självt.

NAZISMEN OCH STEINER

Steiner varnade redan 1920 för nazismen (GA 199 s. 161). I samband med Hitlers och Ludendorffs ”ölhalls-kupp” 1923 förutsåg han den centraleuropeiska kulturens undergång om ”dessa herrar” skulle komma till makten (GA 259 s. 863). Trots kuppens fiasko anade han att de

skulle kunna lyckas senare, och han flyttade omgående sina tillhörigheter från Berlin till Schweiz.

Antipatin var besvarad: 1922 utsattes han för ett attentat från en nazistisk grupp och undkom med knapp nöd.

ANTROPOSOFIN OCH NAZISMEN

Som Uwe Werner i sin mycket seriösa framställning visat tog antroposofernas helt dominerande majoritet radikalt avstånd från nazismen, åtskilliga hamnade i koncentrationsläger och/eller utsattes för svåra trakasserier.⁴ Någon ville hitta kompromisser för att rädda waldorfskolorna (och blev utfrysst efter kriget). Ett ytterligt litet fåtal ville förena nazism och antroposofi. Det är väl de avsnitt som beskriver detta Staudenmaier betecknar som ”avslöjande”. Att beteckna Hess som ”utövande antroposof” är groteskt – källorna visar entydigt att han visserligen var positiv till biodynamiskt jordbruk men helt tog avstånd från dess antroposofiska bakgrund. Staudenmaier måste ha läst också Werners bok ytterligt selektivt.

Günther Wachsmuths famösa uttalande i Danmark 1933 ledde till en svår intern kris. Ordföranden i danska Antroposofiska Sällskapet avgick i protest och utta-

**Antropo-
sofernas helt
dominerande
majoritet tog
radikalt
avstånd från
nazismen,
åtskilliga
hamnade i
koncentrations-
läger**

landet har sedermera kritiserats hårt. Wachsmuth var dock en seriös person, det är svårt att se det här som annat än en produkt av skräck, önsketänkande och en enorm politisk naivitet. Därav också det egendomliga brevet från Antroposofiska Sällskapet 1935 till Hitler där man försökte göra antroposofin acceptabel för nazismen. Det gällde inte bara att försöka rädda antroposofisk verksamhet utan också att minska risken för massfångslanden av antroposofier – i vetenskap just om det som hänt med bl.a. judar och kommunister. Bara en fanatisk motståndare förblindad av sitt hat kan tolka det som en reell sympatitrytning för Hitler.

Som bekant var det inte bara antroposofier som vid den här tiden lät sig ledas av naivt önsketänkande vid bedömningen av Hitler: Münchenöverenskommelsen (tre år och många gräsligheter senare!) sågs av alltför många över hela världen som ett utslag av klok och fredsbevarande diplomati. Vi vet bättre, men har vi lärt läxan? Vänsterns ovilliga och senfärdiga ställningstagande till folkorden i Kampuchea och kulturrevolutionen i Kina tyder inte på det.

Att Antroposofiska Sällskapet dokumenterade Steiners "ariska härkomst" ter sig naturligtvis absurt. Men det var i en svår defensiv situation: från antisemitiskt håll gjordes gällande att Steiners positiva hållning till judar hade sin grund i att han själv var jude. En judisk författares alla skrifter skulle omedelbart förbjudas i Tyskland – det är lindrigt talat begripligt att man ville hindra detta.

Att några nazistkoryféer intresserade sig för biodynamisk odling kan knappast antroposofin som rörelse göra något åt. Många, men inte alla, former av tillmötesgående

måste, tycks det mig, ses som en del i en överlevnadsstrategi som man efteråt möjligen kan tycka saker om, men det förefaller mig simpelt att från vår trygga utgångspunkt moralisera över det.

Staudenmaiers artikel är så full av snedvridna påståenden och insinuationer att en motartikel av minst samma omfång vore nödvändig för att korrigera allt. *Folkvett* har visat anständighet genom att erbjuda tillfälle till ett bemötande, men naturligtvis på begränsat utrymme. Jag får därför nöja mig med några få påpekanden om det övriga och avstår av utrymmeskäl från kommentarer till Staudenmaiers totala missförstånd av den sociala tregreningen och den antroposofiska reinkarnationstanken. Men ytterligare några kommentarer dock:

VEM ÄR RAINER SCHNURRE?

Det enda riktiga i Staudenmaiers artikel är att Rainer Schnurre i början av nittioalet höll en seminarierie där han visade att antroposofin är oförenlig med rasism. Det inledande föredraget besöktes av en obekant dam som lämnade mötet i en paus. Ett år efteråt fick Schnurre till sin förvåning se sig citerad i en bok av Jutta Dittfurt som häftigt angrep antroposofin. Källa: den obekanta damens anonyma hatartikel i en berlinsk stadsdelstidning, *Weddinger Neuste Zeitung* som han sent omsider fann.

De yttranden som tillskrivs Schnurre känner han inte igen, de motsäger hela hans livssyn.

Politiskt beskriver han sig som individualistisk anarkist med socialistiska sympatier men motståndare mot totalitarism. Han har startat en förening, "Konstnärer för mänskliga rättigheter" och bl.a. arrangerat en multikultu-

rell festival i Berlin. Högerextremism och rasism framstår för honom som svåra hot mot samhället.

Den gode Schnurre har alltså blivit kändis för något han inte sagt och inte menat, ty de falska citaten vandrar vidare i vart och vartannat angrepp på antroposofin. Lustigt måhända, även om Schnurre kan hålla sig för skratt.

SS-MAN LIPPERT

Jo, Lippert förestod mycket riktigt en biodynamisk odling i Dachau. Han gick också in i SS. Det är bara det, att kommenderingen till denna trädgård var intensivt eftertraktad i Dachau, och på fångarnas vädjanden gick Lippert in i SS för att kunna stanna kvar där som den enda mänskliga instansen i koncentrationslägret – annars skulle han inkallats till krigstjänst i Wehrmacht. Skolmästar Staudenmaier fördömer honom (liksom den ”grundlige forskaren” Bierl), men det gjorde inte kz-fångarna och inte den allierade denazifieringskommissionen.⁵ *Folkvetts* läsare må välja sida i denna dispyt.

TVÅ BOMSKOTT TILL

Påståendet att Marie Steiner efter kriget skulle ha vägrat att ta avstånd från nazismen är äreröricht och saknar belegg. I vilket sammanhang, vem har begärt det och varför? Staudenmaier bör förklara sig – tills vidare är jag ytterligt skeptisk.

Günther Wachsmut gjorde bort sig 1933, det är sant. Men att beteckna hans *Werdegang der Menschheit* som ”rassistiskt nonsens” är verkligen nonsens. Hans något omständliga stil må vara påfrestande, och liksom hela antroposofin, nebulös från materialistisk ståndpunkt, men ra-

sistisk – då har man blygsamma krav. Att någon skulle gå ut på gatorna och klubba ner invandrare eller ens hindra den svenska dotterns äktenskap med en sympatisk somalier inspirerad av denna bok är uteslutet.

ANTROPOSOFER OCH EXTREMHÖGERN

Haverbecks anförda bok är verkligen gräslig. Den gavs dock inte ut på något antroposofiskt förlag (Langen Müller är ett stort ”normalt” förlag) och den slaktades skoningslöst i nio antroposofiska tidskrifter och betecknades som ett angrepp på antroposofin.⁶

Staudenmaier hävdar att vi inte får beteckna Haverback som marginell eftersom några av hans böcker getts ut på antroposofiska förlag. Här igen ett exempel på Staudenmaiers metod: Det är han som bestämmer vad som är representativt för antroposofin – inte den antroposofiska rörelsens totala avstånds- tagande.

Haverbeck kom till antroposofin efter kriget och prästvigdes i det antroposofiska Kristensamfundet. Efter politiska dumheter blev han dock utesluten. Först vid uppnådd pensionsålder fördes han åter in i kretsen – av mänskliga skäl och utan att få någon tjänst. Åttio år gammal, 1989, gav han ut den här boken.

**Påståendet
att Marie
Steiner efter
kriget skulle
ha vägrat att
ta avstånd
från nazismen
är ärerörigt
och saknar
belägg**

Jag medger att det kan ses som en blamage för antroposofin att någon som ändå är så välinformerad i Steiners tankevärld skrivit detta, men det är uppenbart att han på ett absurt sätt förvrängt centrala motiv hos Steiner och missbrukat dennes ord. I den meningen är han förvisso marginell.

RASISM I WALDORFSKOLOR?

Nederländska waldorfskolor hade etnologi som skolämne i sjunde och åttonde klass. De skiljer sig där från den internationella waldorfrörelsen och är inte de enda holländska skolor som har detta på schemat – sammanhängande med Hollands koloniala förflutna. I denna undervisning förekom dessvärre i ett par av de 60 skolorna klart anmärkningsvärda uttalanden i undervisningen. Välmotiverade protester från föräldrar ledde i mitten av 90-talet till en djup omprövning av detta i landets waldorfskolor och ett kraftfullt avståndstagande från all rasism från antroposofiska sällskapet i Holland. Självfallet också bittra reaktioner från den internationella waldorfrörelsen.

I övrigt har waldorfskolor gått i täten för antirasism. Så exempelvis i Sydafrika under apartheidtiden där svarta och vita gick i samma klass mot regimens vilja och med sympati från bl.a. Nelson Mandela. I Australiens waldorfskolor finns aborigins både som lärare och elever, och de har med sin kultur och sina myter i väsentlig grad präglat dessa skolors verksamhet. Ett stort antal judar har bekräftat att de som barn under nazisttiden i Tyskland hade en fristad i waldorfskolor där de slapp ifrån trakasserier i samhället i övrigt.⁷

När Skolverket på 90-talet utredde de svenska wal-

dorfskolornas undervisning i kärnämnen gjordes reflexionen att eleverna i denna miljö hade en långt högre grad av öppenhet gentemot invandring och invandrare än den offentliga skolan.⁸ Listan kan göras hur lång som helst.

Är antroposofin en kulturfara?

Med Staudenmaiers övertolkande metod kan man i en mångfacetterad rörelse som antroposofin förvisso finna exempel på valfria, enligt vid olika tider gällande konjunkturen, politiskt inkorrekta förhållningssätt: trotskyism, tittoism, vänsteravvikelse, högeravvikelse, oamerikansk verksamhet, kommunism, anarkism, svärmeri, intellektualism, stockkonservativism, högeropportunist, kulturradikalism...

Och till allt detta kan man hitta dussintals citat av Steiner (korta!) som visar att just *detta* är en trend som är djupt förbunden med antroposofiskt tänkesätt från allra, allra första början.

Just att antroposofins angripits från så olika håll visar, tycks det mig, att den ligger rätt. Ty vilken öppen rörelse kan gardera sig mot inslag av mer eller mindre stolliga anhängare? Vilken filosof från försokratikerna till post-post-modernisterna kan skyddas från förvrängningar och missförstånd?

Staudenmaiers metod att fokusera perifera fenomen och generalisera dessa till typiska är identisk med rasismens.

Teoretisk antroposofi ger ett gott skydd mot förstening, dumhet och politisk extremism, men inget automatiskt 100% effektivt vaccin. En djupt övad antroposofi ger dock nära 100% säkerhet i detta avseende.

Vad är Staudenmaier egentligen ute efter? Inte är det

rasismen eller högerextremismen. Dessa är dessvärre växande, destruktiva fenomen i vår tid som måste tas på allvar och bekämpas med alla medel. Men man gör denna kamp en otjänst om man fokuserar på rörelser som den antroposofiska som explicit och överallt där det är möjligt markerar sitt avståndstagande och i stället kraftfullt och brett verkar i motsatt riktning. ✍

1. Han anknyter därmed till en mindre komprometterad tysk tradition, se Stefan Arvidsson: *Ariska idoler*, Eslöv 2000.
2. Rudolf Steiner: Theosophie des Rosenkreuzers GA 99, föredraget 5/6 -07.
3. Se särskilt *Anthroposophie und die Frage der Rassen*, holl. uppl 1998, tysk översättning s.å.
4. Uwe Werner: *Anthroposophen in der Zeit des Nationalsozialismus*, München 1999. Staudenmaier skriver "delvis baserad på internt antroposofiskt arkivmaterial otillgängligt för andra forskare". Werner har nio tätttryckta sidors källförteckning med bl.a. närmare 100 olika politiska och historiska arkiv. Fyra av de anförda arkiven är antroposofiska – självfallet öppna för forskning som alla andra motsvarande.
5. I brev som f.d. fångar efter kriget skrev till och om Lippert kan man bl.a. läsa: "För oss fångar, när han lärt känna oss bättre, avslöjade han sig öppet som motståndare till Hitler. Att han inte lämnade sin post, som han ofta förbannade, måste väl i första hand bero på att han ville hindra att en människoplågarare kom i hans ställe" /.../ "Ni, Herr Lippert var för oss alla som en tröstande och hjälpande ängel..." etc. (Werner s. 322 f).
6. Redan rubrikerna på recensionerna säger det mesta: "En bok för mycket" (*Christengemeinschaft*, Stuttgart nr 9 1989), "Missbruk och förvriddning – hur Haverbeck stället Steiner-citat i sin nazistideologis tjänst" (Christoph Lindenberg i *Die Drei* 89:12), "Vems advokat är Haverbeck?" (Sergei Prokofieff i *Die Drei*, Stuttgart, 89:12).
7. Se *Erziehungskunst* 10 och 12, 2000.
8. Skolverkets utredning av waldorfskolor, 1995, s. 2.